

Artikel: Het wespenest. Herinneringscultuur en de Tweede Wereldoorlog in de Romeinse wijk Quadraro

Auteur: Gien Gommers

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 47.2, 6-15.

© 2025 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

e-ISSN 3051-2506

Abstract: The Italian memory of the Second World War has been the source of constant controversy in national politics ever since the immediate aftermath of the war. In the first decades after the war, the Italian memory was centralised around the Resistance, which served as a symbol for the national identity. However, the political climate of the 1990s brought about a complete shift in the national memory culture. The Italian memory was henceforth characterized by the ‘anti-antifascist paradigm’, within which partisans were remembered as a small, violent minority. This national discourse does not seem to be all encompassing, however. It is notably absent from the local memory culture in the Roman neighbourhood of Quadraro. In fact, a completely different discourse can be found: the local resistance is proudly remembered as a powerful local phenomenon.

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

HET WESPENNEST

HERINNERINGSCULTUUR EN DE TWEEDE WERELDOORLOG IN DE ROMEINSE WIJK QUADRARO

Gien Gommers

‘Over wat er met ons gebeurd is, is niets bekend gemaakt, want negentig procent van de Romeinse burgers negeert (...) de razzia van Quadraro. Toch moeten we ons 17 april herinneren. Het moet worden herinnerd, omdat er een emblematische en krachtige gebeurtenis in de geschiedenis van Rome heeft plaatsgevonden.’

Zo eindigt Sisto Quaranta op 10 juli 2000 zijn interview voor het *Voci e Volti della Memoria*-project.¹ Voor dit project werden in de jaren 2000 en 2001 drieëntwintig overlevenden uit de nazikampen geïnterviewd over hun ervaringen door de *Associazione Nazionale Ex Deportati Nei Campi Nazisti* (ANED). Zo ook Quaranta, die op 17 april 1944 als negentienjarige werd meegenomen tijdens de razzia in de Romeinse wijk Quadraro. Vanaf Rome werd Quaranta weggevoerd naar het doorvoerkamp in Fossoli. Vanuit dit kamp in Noord-Italië werd hij vervolgens meegenomen naar Duitsland, waar hij als ‘vrijwilliger’ in een fabriek tewerkgesteld werd.

Met dit interview treedt de herinnering aan deze lokale razzia voor het eerst toe tot het domein van de publieke herinnering. Hiermee gaf Quaranta het startschot voor een uitgebreide lokale herinneringscultuur. Zo werd in 2001 de eerste gedenksteen onthuld in het Monte del Grano-park. Ook werd dit park ter herdenking van de razzia omgedoopt tot het Parco XVII Aprile 1944. Drie jaar later onderscheidde de gemeente Quadraro met een gouden medaille voor burgerlijke verdienste tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierbij benadrukte de gemeente de razzia en het antifascistische karakter

van de wijk als redenen voor deze onderscheiding. In recente jaren is de lokale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vertaald in moderne artistieke media. Zo verwijzen veel lokale streetartwerken naar de *rastrellamento*, oftewel de razzia, van 1944 en aan het verzetsverleden van de buurt. In dit artikel analyseer ik Quadraro’s herinneringscultuur en bevraag ik tot in hoeverre deze lokale herinneringscultuur exemplarisch is voor het Italiaanse herdenken van de Tweede Wereldoorlog.

Sisto Quaranta’s herinnering

Het Duitse leger volgde bij razzia’s doorgaans dezelfde *modus operandi*. De Duitse soldaten kwamen vroeg in de ochtend aan in een wijk, verzamelden alle mannen die ze konden vinden en schoten ze neer. Hun lichamen werden verbrand.² Ook in Quadraro omcirkelden de Duitsers vroeg in de ochtend van 17 april 1944 de wijk, zo vertelt Quaranta. De verzamelde mannen werden hierna echter niet geëxecuteerd. In eerste instantie werden die ochtend 1500 mannen opgepakt om later in de lokale bioscoop geselecteerd te worden voor deportatie naar Duitsland. Bij deze selectie werden jongens onder de vijftien jaar en mannen boven 65 jaar vrijgelaten. Uiteindelijk werden volgens Quaranta

zodoende 947 mannen geselecteerd voor deportatie.³ Na deze selectie werden de mannen een aantal dagen vastgehouden in de filmstudio's van Cinecittà en in grotten aan de rand van Rome, waarna de tocht naar doorvoerkamp Fossoli werd ingezet, zo vertelt Quaranta.

De reden van de rastrellamento is Quaranta nooit duidelijk geworden. Er werden een heleboel verklaringen aangevoerd over waarom de razzia in Quadraro had plaatsgevonden: 'Maar de echte reden heeft men nooit geweten. Men zei, zoals in de kranten stond, dat Quadraro een wespennest was, omdat het partizanencentrum zich daar had genesteld.'⁴ Quaranta licht verder toe dat het volgens hem een centraal punt in de razzia was dat het commando van de partizanenorganisatie *Comitato Liberazione Nazionale* (CNL) verborgen zat in het oude tuberculoseziekenhuis.⁵ Hij vertelt verder dat de partizanen tijdens de razzia verstopt zaten in het ziekenhuis terwijl burgers werden meegenomen: 'Ze voerden de razzia uit, ze namen iedereen mee, alle burgers die, laten we zeggen, helemaal niets met de politiek te maken hadden. De "politiekelingen" zaten daarentegen beschermd binnen in het ziekenhuis.'⁶

Strijd om de nationale herinnering

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is in Italië omstreden en vormt al sinds de directe nasleep van de oorlog een constante bron van strijd in de Italiaanse politiek.⁷ Vanaf de directe jaren na de oorlog tot de jaren 1960 domineert de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog als *Il secondo Risorgimento* het Italiaanse collectief geheugen.⁸ Risorgimento betekent herrijzenis en verwijst naar het eenwordingsproces van de Italiaanse natie tussen 1848 en 1860.⁹ In deze 'tweede' Risorgimento herrijst Italië na de Tweede Wereldoorlog dankzij het verzet dus voor een 'tweede keer'. Met de verwijzing naar een tweede Risorgimento verwierp

de nieuwe Republiek Italië niet alleen de fascistische claim de Risorgimento te hebben vervuld. Ook marginaliseerde het opnieuw herrezen Italië zo de periode van de nationale geschiedenis tussen de eerste Risorgimento in 1860 en de tweede Risorgimento in 1945, zo stelt historicus Claudio Fogu.¹⁰

Het enige herdenkingsritueel dat de staat in deze herinneringsfase aan de oorlogsjaren wijdde, was de herdenking van 25 april 1945, de dag waarop een geallieerd offensief in combinatie met een opstand geleid door het verzet de Duitsers uit Italië dreef.¹¹ Fogu benadrukt dat het betekenisvol is dat juist deze datum werd geselecteerd en herinnerd als stichtingsdatum van de republiek en niet 25 juli 1943, de dag dat Mussolini werd afgezet, of 8 september 1943, de dag dat de wapenstilstand met de geallieerden werd aangekondigd.¹² Door de herinnering aan 25 april te centraliseren werd de nadruk in de nationale herinneringscultuur namelijk gelegd op de verzetsopstand van die dag in het specifiek en op het verzet in het algemeen. Hiermee lag de klemtoon in deze herinneringsperiode op de *biennio*, de twee jaar tussen de val van Mussolini op 25 juli 1943 en het einde van de oorlog op 25 april 1945. Dit zorgde er volgens Fogu voor dat naoorlogse Italianen werden aangespoord om alleen de partizanenstrijd tijdens de *biennio* te herdenken en de oorlogsjaren aan de kant van de nazi's actief te vergeten.¹³

Filippo Focardi stelt dat deze herinnering gebaseerd was op twee principes. Ten eerste, de schuld van de oorlog compleet neerleggen bij de nazi's. Ten tweede, het verzet verheffen tot een beweging van alle Italianen die zich gezamenlijk hadden verzet tegen het zogeheten *nazifascismo*.¹⁴ In werkelijkheid was het verzet echter een Noord-Italiaans fenomeen dat nooit meer dan 250.000 leden heeft gekend. Bijgevolg werden de partizanen in deze nationale herinnering de martelaren van de Italiaanse democratie en de fascistten

werden vergeten en vervangen door het beeld van de buitenlandse bezetter.¹⁵ Zodoende werd het verzet, ontdaan van al zijn opstandige en gewelddadige trekken, het symbool voor een harmonieuze nationale identiteit en de oprichtingsideologie van de republiek.¹⁶

In de jaren 1975-1990 vond een radicale breuk plaats met dit zogeheten 'antifascistische discours'. Deze drastische herziening van de nationale herinnering werd sterk beïnvloed door een historio-graphische discussie onder leiding van Renzo De Felice, historicus en biografieschrijver van Mussolini. Hij pleitte er in deze jaren voor dat Italië zich los moet maken van het heersende zogeheten *vulgata resistenziale*, oftewel het verzetsvulgaat. De Felice gaf zo het startschot voor een breed historisch revisionisme dat de nationale herinneringscultuur compleet op zijn kop zette.¹⁷ Focardi stelt dat het door De Felice aangewakkerde historisch revisionisme twee doelen had. Ten eerste, het verzet en antifascisme bekritisieren.¹⁸

Volgens Focardi werd dit bewerkstelligd door het militante aspect van het verzet te benadrukken. Zo kwam er in de media langzamerhand meer aandacht voor gewelddadige verzetsdaden. Onder invloed van dit door De Felice aangewakkerde revisionisme kwam voor het eerst een herinnering aan de gewelddadige kant van het verzet naar boven, die tot dan toe altijd verzwegen en vergeten was in de nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Ten tweede was het doel van dit historisch revisionisme om de ervaringen onder het fascistisch regime te vergoe-lijken.¹⁹ In de jaren tachtig werden nieuw hervonden archiefbeelden over het alledaagse leven in de *ventennio fascista*, de twintig jaar onder het fascistisch regime, uitgezonden op televisie. Onder het apolitieke, nostalgische mom van *come eravamo*, 'hoe we waren', lag de nadruk in deze beelden op het 'gewone' leven en niet op de fascistische aspecten van deze alledaagse beelden.²⁰ In combinatie met interviews met De Felice die op televisie

Afbeelding 1: Gary Basemans *Q44* (2012). Foto gemaakt door Gien Gommers (2023), privéarchief.

te zien waren, populariseerden de media het beeld van een fascistisch regime dat was ontdaan van zijn meest gewelddadige eigenschappen onder leiding van een vriendelijke, welwillende Mussolini.²¹

In de jaren negentig vond uiteindelijk een definitieve verschuiving plaats in de nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Het afgezwakte beeld van het fascistische regime dat al sinds de jaren tachtig wijdverspreid was, veranderde in het politieke klimaat van de jaren negentig in schaamteloze rehabilitatie van het regime. Waar de herinnering aan het verzet eerst altijd had gediend als symbool voor de nationale, Italiaanse identiteit, werden de partizanen nu herinnerd als een kleine, gewelddadige minderheid. De nationale herinneringscultuur werd voortaan gekenmerkt door dit zogeheten 'anti-fascistisch discours'.²²

Herinneringen in Quadraro's streetart

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is alomtegenwoordig in de publieke ruimte in Quadraro. Opvallend genoeg wijkt de lokale herinneringscultuur hier sterk af van de nationale. Het anti-fascistische discours dat de nationale herinnering kenmerkt, is in Quadraro volkomen afwezig. Sterker nog, de streetart in de wijk draagt een compleet tegenovergestelde herinnering aan de partizanen uit. Het plaatselijke verzet wordt hier namelijk trots herinnerd als krachtig lokaal fenomeen.

Deze trotse herinnering aan het lokale verzet is extra opvallend omdat het anti-fascistisch discours in de nationale herinneringscultuur juist is aangewakkerd door de ontdekking van 'nieuwe' lokale herinneringen aan oorlogsgeweld, zoals in Quadraro.²³ Aangezien de directe oorzaak van dergelijke lokale afslachtingen vaak onduidelijk was, zochten overlevenden een interne vijand, een zondebok. Hoewel deze *razzia's* door de Duitsers waren uitgevoerd, legden veel overlevenden de

schuld zodoende hoofdzakelijk bij de partizanen. Zij zouden de Duitsers immers hebben geprovoceerd, benadrukt John Foot.²⁴

In Quadraro worden de partizanen echter niet herinnerd als daders of als interne vijand. In verschillende kunstwerken keert een herinnering aan de partizanen terug als weerbare strijders, als verdedigers van de wijken als vechters voor de hedendaagse vrijheid. Zondebokken of daders zijn de partizanen in Quadraro's herinnering dus nadrukkelijk niet. Het verzet wordt in deze streetartwerken niet alleen gekoppeld aan de lokale partizanen, maar ook onlosmakelijk verbonden met de identiteit van de wijk en haar bewoners. Een rijk palet aan lokale kunstwerken duidt op deze alternatieve herinneringscultuur. Ik zal de volgende werken hier uitlichten: *Q44* (2012) van Gary Baseman, *Il Nido di Vespe* (2014) van Lucamaleonte en *Vuoti di Memoria* (2018) van Ugo Spagnuolo.²⁵

Q44

Het eerste werk dat een herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de lokale *rastrellamento* aan de publieke ruimte toevoegt, is *Q44* (afbeelding 1). Deze muurschildering werd in 2012 door de Amerikaanse artiest Gary Baseman gecreëerd. Op de schildering is een abstract driekoppig, hertachtig figuur te zien met zijn vierde, afgehakte hoofd in zijn rechterhand en een bebloed mes in zijn linkerhand. Op zijn buik staat 'Q44' geschreven: Quadraro '44. Om hem heen vliegen demonen met hoorns en uitgestrekte, bebloede poten. Naast hem staan drie figuren in een verdord bos met de teksten 'Veritas', 'Fides' en 'Libertas' op hun buiken geschreven.²⁶

In een interview met de Romeinse zender HTO.tv vertelt Baseman dat het werk abstract oogt, maar dat ieder figuur in het werk betekenis heeft. Zo legt hij uit dat het driekoppige hert Buckingham Warrior is, een personage waarover hij al eerder een verhaal had geschreven. In dit

verhaal wordt een bos aangevallen en door Buckingham Warrior verdedigd. Telkens als Buckingham Warriors hoofd wordt afgehakt, komen er nieuwe hoofden voor terug. Uiteindelijk lukt het Buckingham Warrior de aanvallers te verslaan en verlaten zij het bos. Baseman legt uit dat hij Buckingham Warrior heeft gecreëerd als representatie voor zijn vader, die in 1942 aan een massaexecutie ontsnapte in Polen en daar drie jaar in de bossen leefde, waar hij vocht als partizaan.²⁷

Baseman vertelt verder dat hij dit verhaal niet alleen gebruikt als analogie voor het partizanenverleden van zijn vader, maar voor de lokale *razzia* van Quadraro: 'I used that as an analogy for his [Baseman's father's] survival and also for the survival here in Italy. (...) In that way, I wanted to use this creature in a sense to also stand in honour of those who survived and perished in this neighbourhood.'²⁸ Zodoende toont Basemans *Q44* een bredere overwinning van de partizanen op het kwaad tijdens de Tweede Oorlog. Uit zijn muurschildering komt een strijdlustig karakter van het verzet en een overwinning van de partizaan naar voren. Door deze muurschildering in Quadraro te plaatsen verbindt hij dit beeld bewust met de lokale verzetsgeschiedenis van de wijk, waardoor hij een lokale collectieve herinnering aan de strijdlust en de overwinning van de partizanen in Quadraro visualiseert.

Il Nido di Vespe

Het tweede straatartwerk dat refereert aan de *razzia* is *Il Nido di Vespe* (afbeelding 2), *Het Wespennest*. Ter gelegenheid van de zeventigjarige herdenking van de rastrellamento werd deze muurschildering in april 2014 aan de Via del Monte Grano gecreëerd door de Romeinse kunstenaar Lucamaleonte.²⁹ Op de muurschildering zijn zeven grote wespen te zien die de zeventig jaar sinds de *razzia* symboliseren. Naast hen staat de natuurkundige formule voor weerstand. Ook is de tekst 'You are now entering free Quadraro' te lezen op

de schildering. In 2010 werd het project *Museo di Urban Art di Roma* (MURO) opgericht door David Vecchiato. Als bewoner van Quadraro en kunstenaar, bekend onder de naam 'Diavù', wilde hij met zijn project de geschiedenis van de buurt belichten. Vecchiato vertelt dat de muur met Lucamaleontes werk bedoeld is als symbool voor het verzet. De Via del Monte Grano wordt met deze muurschildering volgens Diavù een straatsymbool voor de overgang van de ene tijd naar de andere, een portaal naar het verleden.³⁰

De wespen verschijnen niet zomaar in deze schildering. Francesca Billiani licht toe dat Quadraro tijdens de Duitse bezetting van Rome als 'wespennest' werd bestempeld. Het zou er krioelen van de partizanen en ander anti-Duits volk. De Duitse generaal-consul Eithel Möllhausen zou Quadraro zo hebben genoemd omdat het onmogelijk was binnen te dringen in het netwerk van partizanen dat zich er schuil zou houden. Quadraro had tijdens de Duitse bezetting immers een reputatie als antifascistische wijk die door de partizanen werd gebruikt als uitvalsbasis om de spoorwegen naar Napels en de *Via Tuscolana* naar het centrum te saboteren, zo vertelt Billiani.³¹

Naast de historische betekenis van de wespen voor de wijk versterken verschillende elementen van de muurschildering het krachtige karakter van het verzet in de muurschildering. Allereerst draagt de stijl van de schildering hieraan bij. Vecchiato vertelt dat hij specifiek Lucamaleonte wilde voor deze schildering, omdat de stijl van Lucamaleontes werk geïnspireerd is op gravures en prenten uit andere tijden, op 'gehistoriseerde tekens'. Zo heeft hij een stijl die doet denken aan de twintigste eeuw, wat Diavù passend vond voor de verbeelding van dit onderwerp.³² Zodoende neemt Lucamaleontes tekenstijl de kijker mee terug de tijd in naar de eeuw van de Tweede Wereldoorlog en de lokale rastrellamento.

Afbeelding 2: Lucamaleontes *Il Nido di Vespe* (2014). Foto gemaakt door Gien Gommers (2023), privéarchief.

Tevens stelt Billiani dat de grootte en de opstelling van de wespen bijdragen aan het krachtige karakter van het verzet in dit werk. De grootte van de monumentale wespen vervormt de realistische dimensie van het werk om het hyperreëel te maken. Zodoende is hun monumentale grootte even majestueus als de kracht van het verzet van insecten en van gewone mensen. Daarnaast staan Lucamaleontes wespen niet opgesteld in geordende, compacte zwermen, maar oogt hun opstelling kneedbaar en flexibel. Hiermee representeren de wespen de flexibele verzetstechnieken van de antifascisten, die zich flexibel in de spleten van de publieke ruimte bewogen en klaarstonden om plotseling toe te slaan, zo stelt Billiani.³³

De monumentale wespen, de natuurkundige weerstandsformule en de tekst 'You are now entering free Quadraro' tonen samen een trots beeld van een krachtig lokaal verzet dat vrijheid heeft gebracht naar het hedendaagse 'free Quadraro'. Zodoende wordt Möllhausens 'wespennest' in Lucamaleontes werk een geuzennaam voor een opstandige, weerbare wijk.

Vuoti di Memoria

Het derde kunstwerk dat refereert aan de rastrellamento is *Vuoti di Memoria, Herinneringsleegtes* (afbeelding 3). In tegenstelling tot *Q44* en *Il Nido di Vespe* werd dit kunstwerk niet vervaardigd als onderdeel van het MURO-initiatief, maar in opdracht van de Romeinse gemeente en het openbaarvervoersbedrijf ATAC. In 2018 installeerde Ugo Spagnuolo zijn kunstwerk in het Porta Furba-metrostation. *Vuoti di Memoria* bekleeft hier meer dan vierhonderd vierkante meter van de stationsmuren met ontelbare flessen die gevuld zijn met herinneringen, zo ook die aan lokale figuren. Deze figuren zijn gekoppeld aan lokale gebeurtenissen, waaronder de rastrellamento van 1944.³⁴

Sommige flessen waren al gevuld door de kunstenaar, maar het merendeel is later opgevuld door de lokale bevolking. De muurschildering werd dan ook ontworpen met de interactieve insteek om te worden voltooid door voorbijgangers. Zo beoogde Spagnuolo de stationshal te transformeren tot een interactieve ruimte die het verleden en het heden van de buurt opnieuw zou samenstellen en overdragen. Zodoende moet het een ruimte zijn waar

Afbeelding 3: Een close-up van Ugo Spagnuolo's *Vuoti di Memoria* (2018). Foto gemaakt door Gien Gommers.

beelden, herinneringen en identiteiten teruggevonden kunnen worden en het privé- en collectief geheugen zichtbaar aanwezig zijn.³⁵

Gezien de interactieve aard van het werk zijn de gebruikelijke liefdesverklaringen en amateurpoëzie uit de pen van de lokale bevolking te vinden in de flessen. Maar er zijn ook vele boodschappen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Zo zijn teksten als 'No alla guerra' en uitingen van waardering voor het lokale verzet te lezen. Ook veel van de flessen die door Spagnuolo gevuld zijn, verwijzen naar de Tweede Wereldoorlog in Quadraro. Zodoende voert de herinnering aan de rastrellamento al gauw de boventoon in het collectieve geheugen dat Spagnuolo's kunstwerk visualiseert.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt met verschillende beelden op zeer lokale wijze herinnerd in *Vuoti di Memoria*. Zo zijn er flessen gevuld met wespen en met het 'Q44'-symbool. Eén van de flessen toont priester Gioacchino Rey, die veel achtergebleven

families hielp na de rastrellamento. Ook zijn lokale gedeporteerde jongemannen en hun *Werkausweis* te zien, waaronder dat van Quaranta. In weer een andere fles vindt de toeschouwer een foto van Cinema Quadraro, de lokale bioscoop waar de gedeporteerde mannen werden gesorteerd voor ze naar de Fossoli-kampen en vervolgens naar Duitsland vertrokken.

Al deze beelden verwijzen duidelijk naar de razzia van de buurt. Deze verwijzingen zullen niet alleen makkelijk herkenbaar zijn voor de lokale bevolking vanwege het uitgesproken lokale karakter van de beelden, maar ook omdat ze verwijzen naar herdenkingsvormen die elders in de wijk te vinden zijn. Zo is een herdenkingsplakkaat uit 2001 te zien dat gewijd is aan de slachtoffers van de razzia en te vinden is in het Parco XVII Aprile 1944. Ook toont *Vuoti di Memoria* meerdere foto's van Quaranta, zowel als jongeman op zijn *Werkausweis* als op latere leeftijd. De lokale bevolking zal Quaranta niet alleen herkennen van zijn interviews over de rastrellamento, maar ook van Diavù's muurschildering *SQ 947*

die in hetzelfde jaar als *Vuoti di Memoria* naast het metrostation werd aangebracht ter nagedachtenis aan Quaranta. Tot slot verwijst *Vuoti di Memoria* naar vele muurschilderingen uit de wijk. Zo is een afbeelding te zien van *I guardiani del tunnel* (2012) van Gio Pistone. Pistones schildering refereert aan de Tweede Wereldoorlog en is geschilderd op de ingang van de tunnel die in de oorlog diende als schuilplaats tijdens luchtaanvallen.³⁶ Daarnaast zullen de meermaals herhaalde symbolen van wespen en 'Q44' de lokale bevolking doen denken aan Lucamaleontes *Il Nido di Vespe* en Gary Basemans *Q44*, die beide direct naast het metrostation te vinden zijn.

Spagnuolo's Remediation

Wat herinnerd wordt, is altijd het resultaat van herdenkingsprocessen. Als een herinnering cultureel onbelangrijk wordt, wordt deze niet meer herdacht en zodoende vergeten. Om een herinnering in leven te houden zijn dus steeds nieuwe herdenkingen nodig. Ann Rigney benadrukt dat het concept van (*re-*) *mediation* hierbij centraal staat.³⁷ Om gedeeld te kunnen worden met anderen moet een herinnering in een bepaald medium vertaald worden. Deze vertaling van een herinnering in verschillende media, materialen en technologieën wordt *mediation* genoemd. Om een herinnering relevant en levend te houden, wordt deze telkens opnieuw vertaald in andere media. Deze continue vertaling van dezelfde herinnering in andere media wordt *remediation* genoemd.³⁸

Spagnuolo's werk refereert aan en toont afbeeldingen van vele verschillende herdenkingsvormen die al eerder in de wijk in een ander medium vertaald zijn. Zo houdt *Vuoti di Memoria* de herinnering aan de rastrellamento relevant en levend in het collectief geheugen van de wijk. Door deze *remediation* wordt de herinnering aan de rastrellamento op verschillende wijzen ook weer enigszins veranderd.

Ten eerste verandert *Vuoti di Memoria* bestaande herinneringen aan de rastrellamento door deze in één werk samen te voegen met andere reeds bestaande herinneringen. Zoals besproken herinneren *Il Nido di Vespe* en *Q44* het opstandige en strijdlustige karakter van Quadraro en het lokale verzet. De gedenksteen in Parco XVII Aprile 1944 en de foto's van de jonge gedeporteerde mannen met hun Werkausweis leggen de focus in de herinnering aan de rastrellamento nadrukkelijk op de slachtoffers. Door dezelfde symbolen te gebruiken als *Il Nido di Vespe* en *Q44* en foto's van als de gedenksteen en de gedeporteerde mannen te tonen, voegt *Vuoti di Memoria* deze herinneringen samen. Hieruit ontstaat een geremedieerde herinnering die het opstandige karakter van het lokale verzet benadrukt en tegelijkertijd aandacht geeft aan de slachtoffers van de rastrellamento.

Ten tweede verandert *Vuoti di Memoria* bestaande herinneringen in haar *remediation* inherent door de verandering van medium. Waar muurschilderingen, monumenten en gedenksteden 'af' zijn, zijn de flessen in *Vuoti di Memoria* bewust leeggelaten om 'afgemaakt' te worden door de lokale bevolking. Zo heeft het kunstwerk een nadrukkelijk interactievere aard dan eerdere herdenkingsvormen. Door de participatie van de lokale bevolking wordt de herinnering die *Vuoti di Memoria* uitdraagt met iedere bijdrage weer een beetje anders. Zo wordt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in dit werk continu opnieuw aangepast en verbonden met het heden. Daarnaast denk ik dat dit kunstwerk door deze participatie een meer betrokken herdenkingservaring teweegbrengt bij het publiek dan eerdere herdenkingsvormen. De toeschouwer wordt tijdens de participatie aan het kunstwerk zelf immers onderdeel van de collectieve herinneringsproductie in plaats van het simpelweg te aanschouwen, zoals het geval is bij de eerder besproken muurschilderingen. Kortom, de inter-

actieve aard van het medium zorgt zowel voor een alsmaar veranderende herinnering als voor een wezenlijk andere, meer actief betrokken herdenkingservaring voor de bevolking.

Lokale en nationale verschillen

De lokale herinneringscultuur van Quadraro wijkt sterk af van de nationale Italiaanse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Het anti-antifascistische discours dat al sinds de jaren negentig de Italiaanse herinneringscultuur kenmerkt, is in Quadraro volkomen afwezig. Sterker nog, het lokale verzet is in de herinneringscultuur van Quadraro juist een bron van trots voor de wijk. In verschillende kunstwerken is telkens een trotse herinnering aan het lokale verzet terug te zien. In Gary Basemans *Q44* symboliseert Buckingham Warrior een strijd lustige partizaan die het kwaad overwint. Ugo Spagnuolo's *Vuoti di Memoria* herinnert Quadraro trots als een verzetswijk. Lucamaleontes *Il Nido di Vespe* toont de wesp als symbool voor een groots, weerbaar lokaal verzet.

Deze trotse herinnering aan het lokale verzet is extra opvallend, aangezien het anti-antifascistisch discours in de nationale herinneringscultuur juist is aangewakkerd door de 'ontdekking' van lokale herinneringen aan oorlogsgeweld, zoals in Quadraro. De partizanen werden gewoonlijk als de oorzaak van dit lokale geweld bestempeld, maar in Quadraro worden ze niet herinnerd als daders of als interne vijand. In lokale kunstwerken keert telkens weer een herinnering aan de partizanen terug als weerbare strijders, als verdedigers van de wijk en als vechters voor de hedendaagse

vrijheid. Zondebokken of daders zijn de partizanen in Quadraro's herinnering dus nadrukkelijk niet.

Zodoende heeft dit onderzoek naar Quadraro's lokale herinneringscultuur laten zien dat het discours uit de nationale herinneringscultuur niet allesomvattend of overheersend is. Sterker nog, er blijken wezenlijke verschillen te vinden tussen de lokale en nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Om deze verschillen en nuances binnen lokale herinneringsculturen beter te kunnen verklaren, is meer onderzoek nodig. Hiertoe hoop ik dat toekomstig onderzoek kennis van lokale herinneringsculturen uitbreidt en hierbij een bredere blik aanneemt over hoe en waar het collectieve geheugen tot uiting komt.

Zoals deze casestudy heeft laten zien, worden collectieve herinneringen immers niet alleen uitgedrukt in traditionele monumenten, maar ook op de muren van het metrostation. Lokale herinneringsculturen onderzoeken en op zijn tijd je hand in een wespennest steken blijkt dus absoluut de moeite waard.

Gien Gommers schreef dit collegejaar (2024-2025) haar bachelorscriptie 'Het wespennest: Herinneringscultuur en de Tweede Wereldoorlog in de Romeinse wijk Quadraro', onder begeleiding van dr. Niek Pas. Haar interesse ligt in het bijzonder bij negentiende- en twintigste-eeuwse Italiaanse geschiedenis.

Eindnoten

- 1 'Di questo che è successo a noi, non è stato divulgato niente, perché il novanta per cento dei cittadini romani ignora (...) il rastrellamento del Quadraro. Eppure, il 17 aprile 1944 lo devono ricordare. Si deve ricordare, perché è successo un fatto emblematico e fortissimo per la storia di Roma', *YouTube – Voci e Volti della Memoria – Sisto Quaranta* – <https://www.youtube.com/watch?v=FrS3EyYXdo&t=510s> (laatst bezocht 22 december 2024) aldaar [39:40-41:27].
- 2 John Foot, *Italy's divided memory* (New York 2009) 125.
- 3 *YouTube – Voci e Volti della Memoria – Sisto Quaranta* – <https://www.youtube.com/watch?v=FrS3EyYXdo&t=510s> (laatst bezocht 22 december 2024) aldaar over selectie en deportatie naar Fossoli en 947 [05:00] en over de hoeveelheid meegenomen mannen [09:00-10:39].

- 4 YouTube – Voci e Volti della Memoria – Sisto Quaranta – <https://www.youtube.com/watch?v=FrS3EydyXdo&t=510s> (laatst bezocht 22 december 2024) aldaar [02:00-03:00].
- 5 YouTube – Voci e Volti della Memoria – Sisto Quaranta – <https://www.youtube.com/watch?v=FrS3EydyXdo&t=510s> (laatst bezocht 22 december 2024) aldaar [03:00-04:30].
- 6 Ibidem.
- 7 Foot, *Italy's divided memory*, 208.
- 8 Claudio Fogu, 'Italiani brava gente. The legacy of Fascist historical culture on Italian politics of memory' in: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner and Claudio Fogu (red.), *The politics of memory in postwar Europe* (Durham en Londen 2006) 147- 176, aldaar 151.
- 9 Fogu, 'Italiani brava gente', 150, 151.
- 10 Ibidem, 151.
- 11 Ibidem, 148, 151.
- 12 Ibidem.
- 13 Ibidem, 151, 152.
- 14 Over de term *nazifascismo*: in de Italiaanse herinneringscultuur rondom de Tweede Wereldoorlog worden de nazisten en de fascistten vaak samengevoegd onder de gemeenschappelijke noemer *nazifascismo*. Zodoende wordt deze term ook gebruikt door historici in de historiografie over deze nationale herinneringscultuur, zie bijvoorbeeld Fogu, 'Italiani brava gente', 148; Filippo Focardi, 'Antifascism and the Resistance. Public debate and politics of memory in Italy from the 1990s to the present' in Hugo García, Mercedes Yusta, Savier Tabet and Cristina Climaco (red.), *Rethinking antifascism. History, memory and politics, 1922 to the present* (New York 2016) 258-276, aldaar, 258.
- 15 Fogu, 'Italiani brava gente', 151.
- 16 Fogu, 148, 151.
- 17 Focardi, 'Antifascism and the Resistance', 259, 260; Fogu, 'Italiani brava gente', 157-161; Enzo Traverso, 'Antifascism between collective memory and historical revisions', in Hugo García, Mercedes Yusta, Savier Tabet and Cristina Climaco (red.), *Rethinking antifascism. History, memory and politics, 1922 to the present* (New York, 2016) 321-339, aldaar 324.
- 18 Focardi, 'Antifascism and the Resistance', 259.
- 19 Focardi, 259.
- 20 Fogu, 'Italiani brava gente', 159.
- 21 Focardi, 'Antifascism and the Resistance', 259, 260.
- 22 Focardi, 263.
- 23 Fogu, 'Italiani brava gente', 165; Foot, *Italy's divided memory*, 8, 9.
- 24 Foot, *Italy's divided memory*, 8, 9, 125, 126, 129, 130.
- 25 Gezien deze werken erg abstract zijn, zullen de verwijzingen naar het lokale verzet en naar de razzia voor een ongeïnformeerde voorbijganger niet direct duidelijk zijn. Voor de lokale bevolking zijn deze verwijzingen echter makkelijk herkenbaar. De razzia is in Quadraro immers een bekende gebeurtenis. Jaarlijkse herdenkingsceremonies, gedenkstenen en monumenten in de buurt zorgen ervoor dat de herinnering hieraan actief voortleeft in het collectief geheugen van de wijk. Voor Quadraro's bewoners zijn symbolen als Lucamaleontes wesp en Basemans 'Q44' dan ook welbekende verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog in hun wijk. Kortom, de kunstwerken hebben een sterke lokale focus en zijn voor de lokale bevolking dan ook makkelijk 'leesbaar'.
- 26 YouTube HTO.tv – Q44 20120 – Gary Baseman al Quadraro – Intervista www.HTO.tv - <https://www.youtube.com/watch?v=9JXF9cd3zJU> tijdslot [22:50-23:15] (laatst bezocht 1 december 2024); Francesca Billiani, 'Quale Fascismo? Muralismo, Nuovo Muralismo e Arte di Strada', *Annali d'Italianistica* 41, (2023), 373-397, aldaar 391.
- 27 YouTube HTO.tv – Q44 20120 – Gary Baseman al Quadraro – Intervista www.HTO.tv - <https://www.youtube.com/watch?v=9JXF9cd3zJU> tijdslot [12:52] (laatst bezocht 1 december 2024).
- 28 YouTube HTO.tv – Q44 20120 – Gary Baseman al Quadraro – Intervista www.HTO.tv - <https://www.youtube.com/watch?v=9JXF9cd3zJU> tijdslot [21:18-21:40] (laatst bezocht 1 december 2024).
- 29 MUro – Da sketch a MUro, la MOSTRA - <http://muromuseum.blogspot.com/search/label/LUCAMALEONTE> (laatst bezocht 1 december 2024).
- 30 MUro – Da sketch a MUro, la MOSTRA - <http://muromuseum.blogspot.com/search/label/LUCAMALEONTE> (laatst bezocht 1 december 2024); MUro – Comunicato Stampa: il MUro dice addio al Quadraro <http://muro-museum.blogspot.com/2018/04/comunicato-stampa-il-muro-dice-addio-al.html> (laatst bezocht 1 december 2024).
- 31 Billiani, 'Quale Fascismo?', 389, 390.
- 32 MUro – Da sketch a MUro, la MOSTRA - <http://muromuseum.blogspot.com/search/label/LUCAMALEONTE> (laatst bezocht 1 december 2024).
- 33 Billiani, 'Quale Fascismo?', 390, 391.
- 34 Ugo Spagnuolo – Vuoti di Memoria https://www.ugospagnuolo.com/?page_id=4021 (laatst bezocht 1 december 2024); Art Vibes – Vuoti di Memoria di Ugo Spagnuolo <https://www.art-vibes.com/street-art/vuoti-di-memoria-ugo-spagnuolo-murale-quadraro-roma/> (laatst bezocht 1 december 2024).
- 35 Deze informatie is te vinden op een informatiebord in het Porta Furba metrostation te Rome, maar is ook te vinden op Ugo Spagnuolo's website: Ugo Spagnuolo – Vuoti di Memoria https://www.ugospagnuolo.com/?page_id=4021 (laatst bezocht 1 december 2024).
- 36 Billiani, 'Quale Fascismo?', 391.
- 37 Ann Rigney, 'Cultural memory studies. Mediation, narrative and the aesthetic,' in: A.L. Tota and T. Hagen (red.), *Routledge international handbook of memory studies* (Londen, 2016) 65-76, aldaar 67, 68, 69, 70.
- 38 Liedeke Plate, Anneke Smelik, (red.), *Performing memory in art and popular culture* (New York, 2013), aldaar 2, 4; Rigney, 'Cultural memory studies', 67, 68, 69, 70.